

Перспективи співробітництва „Україна – НАТО“ і роль у ньому польського фактора

Віра Бурдяк,

доктор політичних наук,
професор кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Ігор Мороз,

аспірант кафедри політології та державного управління
Чернівецького національного університету
ім. Ю. Федьковича

Питання вступу України до НАТО є одним з найвагоміших при визначенні подальшого зовнішньополітичного курсу країни. Неоднозначність сприйняття цього явища в суспільстві проектувалось на діяльність Верховної Ради, ставало вододілом між її депутатами та спричиняло політичні кризи. Одну з них нещодавно вдалось нівелювати, дійшовши домовленості про проведення всеукраїнського референдуму з питання „Україна – НАТО”. Залишається чекати, яку думку з цього приводу висловить народ, однак наявний теоретичний та емпіричний матеріал вже дозволяє зробити певні припущення щодо цього.

Історія взаємовідносин „Україна – НАТО” розпочалась восени 1991 року і не втрачає актуальності впродовж усіх наступних років. Питання про форми співробітництва (особливо вступу) з Альянсом викликають дискусії між політичними силами держави та неоднозначні оцінки в українському суспільстві. Це пов'язано з рядом причин. По-перше, зближення України з НАТО дуже не вигідне потужному сусідові нашої держави – Російській Федерації, яка прагне (наголосимо, що досить успішно) зберегти власні сфери впливу в Україні, тому проросійський політичний істеблішмент активно нейтралізує спроби пронатовських політиків поглибити взаємини нашої держави з Альянсом. По-друге, частина населення України, особливо на сході країни, виступає проти вступу до НАТО, діючи за гаслами „НАТО – ворог”, „Україна – нейтральна держава”, що зумовлено

негативним іміджем Північноатлантичної організації, який склався ще за часів СРСР і пропагується деякими ЗМІ й сьогодні. По-третє, лідери країн-членів НАТО та представники їх урядів (особливо західноєвропейських) неоднозначно реагують на заяви щодо вступу з боку України, адже їм не потрібні будь-які ускладнення стосунків з РФ – джерелом енергоносіїв, та, зрештою, з однією з провідних країн світу. Існує низка й інших специфічних обставин, на які вкажемо нижче.

Незважаючи на неоднозначність підходів у суспільній думці, Україна тісно співпрацює з НАТО в рамках програми „Партнерство заради миру” (ПЗМ), починаючи з 8 лютого 1994 року. У цій ситуації варто, на нашу думку, звернути увагу на позицію Польської Республіки, яка після вступу до НАТО та ЄС активно лобіює інтереси прозахідних політиків України в цих структурах.

Метою статті є висвітлення та аналіз специфіки взаємин „Україна – НАТО”, визначення впливу Польщі на перспективи їх подальшої співпраці. З огляду на особливості цієї проблеми і поставленої мети сформулюємо наступні дослідницькі **завдання**: відстежити історію зародження та розвитку взаємин між Україною і НАТО; висвітлити вплив польського фактора на рівень співробітництва; з’ясувати перспективи розвитку взаємин „Україна – НАТО”.

Актуальність проблеми захопила вітчизняних і зарубіжних науковців, журналістів, державних діячів, які в публікаціях висловлюють своє бачення проблеми. Так, В. Бадрак [1], А. Березний [2] зосередили увагу на розгляді економічних і політичних питань у взаєминах „Україна – НАТО”. Л. Блек [3] вказує на вагомість московського фактора. У працях В. Борохвостова [4], Д. Гемі, М. Вонгровскої, П. Граєвського [5], В. Раденького, А. Риженка, А. Шевцова, О. Їжака, К. Морозова висвітлено різні аспекти співробітництва України з Альянсом, підкреслено вплив Польщі. Позиції Л. Голопатюка [7], А. Гушера [8], Д. Данилова, С. Згурця особливо важливі при розгляді міжнародних відносин і участі в них НАТО й України як суб’єктів політичного процесу. О. Семиков пише про підхід України до проблеми регіональної безпеки і місце НАТО в ній. Але не всі аспекти проблеми охоплені увагою дослідників, тому зупинимось саме на таких.

Більшість дослідників вважає, що перша спроба сформулювати засади євроатлантичних прагнень нашої країни була здійснена ще в Декларації про державний суверенітет України. У ній проголошувався курс (тоді ще Української РСР) на безпосередню „участь України в загальноєвропейському процесі та європейських структурах” [7, с. 32]. У той час Україна була однією з найпотужніших у воєнному відношенні країн з огляду на одержаний у спадок від СРСР потенціал військово-

промислового комплексу (ВПК) і поступалась у Європі лише російському й американському військовим контингентам. Перевага України в озброєннях над сусідніми державами становила: над Польщею – у 2,2 рази, над Угорщиною – у 4,7, над Румунією – у 2,5, над Молдовою – у 20 разів. Тож потужні озброєння і чисельність особового складу військових угруповань України не могли не зацікавити представників НАТО і провідних військових держав у співробітництві [10].

У січні 1992 року представник України взяв участь у зустрічі Робочої групи високого рівня Ради Північноатлантичного співробітництва (РПАС). Посилення динаміки орієнтованих на Брюссель політичних заходів Києва означало доповнення фази активних ознайомлювальних контактів з НАТО і співробітництвом з ним, що позитивно оцінювали обидві сторони. 22 - 23 лютого 1992 року у ході першого візиту Генерального секретаря НАТО М. Вернера до Києва Україну офіційно запросили до участі в РПАС на постійній основі.

Правове підґрунтя державної політики України в європейську й євроатлантичну інтеграцію було закладено в Основних напрямках зовнішньої політики України, схвалених Верховною Радою 2 липня 1993 року. Головними пріоритетами в ній було визначено повномасштабну інтеграцію України в європейські та євроатлантичні структури і членство України в загальноєвропейській системі безпеки, формування якої велось досить активно. Як перший етап формування державної євроінтеграційної політики України слід розглядати період з моменту прийняття Декларації про державний суверенітет (16 липня 1990 року) до прийняття Основних напрямів (2 липня 1993 року). Характерною рисою цього періоду була провідна роль парламенту України у формуванні відповідного курсу. У 1993 - 2001 роках ініціативу перехопила виконавча влада, насамперед її президентська складова. Було прийнято десятки нормативних актів, які визначали засади та програмні завдання євроінтеграційної політики. Зокрема, указами Президента України було затверджено такі фундаментальні документи, як Стратегія та Програма інтеграції України до ЄС, Державна програма співробітництва „Україна – НАТО” [2, с. 15]. Президенти України здійснили візити до штаб-квартири Альянсу в Брюсселі у 1992 і 1995 роках (Л. Кравчук – 8 червня 1992 року, Л. Кучма – 1 червня 1995 року).

8 лютого 1994 року Україна, оцінивши ініційовану НАТО Програму „Партнерство заради миру” як важливий елемент загальної структури європейської стабільності і безпеки, спрямованої на подальший розвиток і практичне поглиблення стосунків Альянсу з країнами-членами РПАС, а також з іншими зацікавленими країнами ОБСЄ у сфері оборони, військового співробітництва та миротворчих операцій, першою з країн СНД підписала Рамковий документ ПЗМ, а 25 травня передала керівництву НАТО свій Презентаційний документ щодо участі у програмі ПЗМ. У березні 1994 року розпочались безпосередні консультації України

з НАТО за формулою „16 + 1”, тематика яких доповнювала й розвивала принципи взаємодії Києва і Брюсселя, визначені в ході президентських візитів. Активними дійовими особами засідань РПАС стали міністр закордонних справ та міністр оборони України, начальник Генерального штабу Збройних Сил України.

У поглибленні взаємин між Україною і НАТО слід особливо виокремити 1995 рік, оскільки у червні генсек НАТО і міністр закордонних справ України обмінялися відповідними листами, в яких фактично сформулювали першу Індивідуальну програму партнерства (ІПП-95) між Києвом і Брюсселем, розраховану на 1996 – 1998 роки. Спільна заява сторін, датована 14 вересня 1995 року, була офіційно схвалена на спеціальному засіданні Північноатлантичної Ради НАТО. Вона задекларувала наявність „розширених і поглиблених” відносин між ними, які наприкінці 1996 року піднялися до рівня „особливих і ефективних”, заклавши основу для проведення 20 березня 1997 року офіційних двосторонніх переговорів щодо формалізації особливого партнерства між Україною і НАТО.

Наступна політично значима подія, розрахована на майбутню співпрацю, – підписання у Мадриді 9 липня 1997 року Президентом Л. Кучмою і лідерами всіх держав-членів Альянсу Хартії про особливе партнерство України з НАТО, військово-політичне значення якої досить важливе [5, с. 49]. 3 грудня 1997 року на засіданні Військового комітету у форматі „16 + 1” за участю України на рівні начальників генеральних штабів було оголошено про призначення першого військового представника України у складі Місії України при НАТО – генерал-лейтенанта В. Куксенка. 5 грудня 1997 року Указом Президента України засновано Місію України при НАТО. Згодом обидві сторони ініціювали створення Спільної робочої групи „Україна – НАТО” з питань військової реформи.

Виконуючи заходи, передбачені Програмою ПЗМ, Україна орієнтується на врахування досвіду країн-членів НАТО для реформування і створення сучасних національних Збройних Сил. Цей підхід узгоджувався з Державною програмою будівництва та розвитку Збройних Сил України на період до 2005 року. Мета паралельного виконання Державної програми і Програми ПЗМ, як підкреслював уряд, – розбудова національної армії, яка відповідатиме сучасним вимогам, буде здатна взаємодіяти зі збройними силами НАТО, в тому числі при проведенні миротворчих і гуманітарних операцій під егідою ООН чи ОБСЄ. Кожна зі сторін чітко розуміє й усвідомлює виклики, з якими доведеться зустрітися у XXI столітті. Це агресивний націоналізм, тероризм, розповсюдження зброї масового знищення, нерегульовані територіальні суперечки тощо. Їх успішне розв’язання можливе лише завдяки спільним зусиллям, шляхом тісної співпраці між державами світу [9, с. 18].

Основні цілі такого співробітництва визначені Хартією про особливі відносини між НАТО і Україною. Їх досягнення можливе при розв’язанні широкого кола завдань, серед яких у воєнній сфері головними вважаються:

запобігання воєнним конфліктам; миротворча діяльність; обмін інформацією та спільні консультації з питань стратегії, оборонної політики; контроль над озброєнням і забезпечення ядерної безпеки; співробітництво в галузі ППО; запобігання небезпечній воєнній діяльності; здійснення спільних ініціатив і навчань у галузі надзвичайних ситуацій та ліквідації наслідків катастроф.

Сьогодні відносини між Україною і НАТО охоплюють галузі, співпрацю в яких неможливо було й уявити в роки „холодної війни”. Безпрецедентним фактом, зокрема, є спільні дії України і НАТО у врегулюванні боснійського конфлікту.

Характерним для такого співробітництва є процес його структурного оформлення, особливо в політичній і воєнній сферах. Проте необхідним є подальше вдосконалення процесу консультацій між НАТО та Україною як у кризових ситуаціях чи у випадку виникнення загроз миру і стабільності на європейському просторі, так і для прийняття колегіальних рішень (чого, наприклад, бракувало під час кризи в Косово). Керівництво Альянсу висуває завдання привести збройні сили нових членів до єдиних стандартів озброєння і воєнної техніки. Було б доцільно обговорити питання за участю представників трьох сторін – міністерства оборони України, міністерства оборони РФ і НАТО. Така пропозиція, на нашу думку, повністю правомірна й обґрунтована, адже чимало російських і українських технологій спільного виробництва зброї та військової техніки є сучасними і конкурентоспроможними. Ці контакти також позитивно впливають на військово-виробничу сферу в Україні, на пожвавлення виробництва танків Т-72, які є на озброєнні військ нових членів НАТО – Польщі, Чехії, Угорщини [9, с. 19].

Тим часом Верховна Рада так і не змогла інкорпорувати до тексту нової Конституції України євроінтеграційні та євроатлантичні прагнення. Під час дій НАТО в Югославії було ухвалено постанови з антинатовською риторикою. Були й спроби змінити курс зовнішньої політики України (дебати щодо вступу до Парламентської Асамблеї СНД). Період певної асинхронізації дій українського парламенту та виконавчої влади завершився 17 січня 2002 року, коли Верховна Рада України прийняла Постанову „Про рекомендації за результатами парламентських слухань з питань державної політики інтеграції України до ЄС”. У ній чітко зафіксовано підтримку дій виконавчої влади, спрямованих на євроінтеграційний курс, наголошено, що „європейська інтеграція відповідає життєво важливим інтересам українського народу. Вона є визначальним чинником як міжнародної діяльності, так і внутрішньої політики України на тривалу перспективу”.

Отже постанова вказує, що ключове завдання України – визначення нового формату взаємовідносин між Україною і НАТО на перспективу. При цьому, „прагнучи поглиблення особливого партнерства з НАТО, Україна виходить з того, що кінцевою метою її євроінтеграційної політики

є вступ до НАТО як основи європейської структури безпеки” [11]. Стосовно механізмів реалізації, то вони полягали в розширенні і поглибленні співробітництва між Україною і НАТО в політичному, військовому та інших вимірах. Україна також мала намір приєднатись до існуючих у межах НАТО механізмів підготовки до вступу та членства в Альянсі [10].

Специфіка сучасного періоду, зважаючи на те, що відбулося розширення НАТО і ЄС за рахунок країн Центрально-Східної Європи, полягає в пріоритеті відносин України з її західними сусідами, а найперше з Польщею. Багато українців починають розуміти, що шлях до Європи проходить через Варшаву, адже вона може відіграти роль „містка” між НАТО, ЄС та Україною. Польща – член Північноатлантичного Альянсу, вона – форпост НАТО на його східних кордонах. Членство в НАТО створює для Польщі реальні підстави забезпечення її безпеки і оборони. У свою чергу, інтеграція України до європейських та євроатлантичних структур має істотне значення для безпеки всього континенту, відтак Польща підтримує прагнення України в цьому напрямі [13, с. 69].

Українсько-польське військове співробітництво базується на планах дворічної співпраці. Кожного року проводиться кілька десятків спільних заходів з особливим акцентом: на консультаціях у галузі проблематики безпеки і оборони; допомозі Україні у співпраці з НАТО; обміні досвідом у процесі реформування армії; спільній участі у миротворчих місіях і військових навчаннях; співпраці у сфері контролю над озброєннями та їх утилізацією. Польсько-українська військова співпраця досягла високого рівня завдяки взаємодії у складі багатонаціональної дивізії в Іраку. Польща допомагає Україні в реалізації цілей, визначених Планом дій „Україна – НАТО”, – підвищенні рівня оперативної сумісності українських збройних сил, засвоєнні принципів співробітництва та в стандартизації і кодифікації спільних проектів.

Незважаючи на підтримку Польщі та ефективне співробітництво у проекті „Україна – НАТО”, ставлення Заходу до України залишається неоднозначним. Україна не член ЄС чи Західноєвропейського Союзу і навряд чи приєднається до них у найближчому майбутньому. Деякі лідери Заходу не вважають Україну частиною Європи. Частина офіційних осіб з європейських країн дотримується думки, що зближення з Україною зіпсує й без того непрості взаємини Заходу з Москвою. Однак у Вашингтоні розуміють, що Україна, завдяки своєму геополітичному статусу, має не менш важливе значення для стабілізації Східноєвропейського регіону, ніж американська фінансова допомога. Тому США готові до співпраці і підтримки незалежної України. У Брюсселі знають, що коли Україна вступить у військовий союз з Росією, то ситуація в Європі зміниться кардинально, оскільки така обстановка, в разі загострення стосунків з Росією, вимагатиме присутності значних сил Альянсу в Центральній Європі. Це змушує НАТО розглядати Україну як ключовий чинник

стабільності й безпеки в Європі.

Очевидно, що відносини Росії з США і НАТО, з огляду на схильність В. Путіна до авторитаризму та мілітаризації суспільства, не стануть кращими. Відтак об'єктивно геополітична роль України в Європі зростає, а, відповідно, підвищилася й увага до неї з боку Заходу, США і НАТО.

Відмінність ситуації та позиції України у цьому питанні від ситуації та позиції інших держав СНД полягає, передусім, у тому, що Україна, в контексті розширення НАТО, перебуває в унікальному геополітичному положенні [10]. Це положення поглиблюється історичним спадком від СРСР, в якому будувалася теж свого роду інтегрована система безпеки, окремі фрагменти якої існують і нині. Їх вагомість підтверджується інформацією з джерел Офісу зв'язку НАТО, Центру інформації та документації НАТО, які перебувають під егідою Альянсу, та кількох незалежних аналітичних центрів [6].

На думку експертів, зокрема – Д. Гріна, керівника Офісу зв'язку НАТО в Україні, постійно виникають фактори, які ускладнюють практичну співпрацю: недостатня поінформованість службовців і військових кадрів, слабка взаємна комунікація, мовний бар'єр, різниця у трактуванні історичних і культурних реалій, значна розбіжність у термінології й концепціях, а також просто різне бачення того, в чому полягає суть проблеми і яким шляхом слід приходити до спільних рішень.

Надзвичайну російську зацікавленість збереженням, а правильніше – розширенням військової присутності РФ слід розглядати у стратегічному контексті. Севастополь має ключове значення для контролю над басейном Чорного моря, а тому для Росії була б украй небажаною присутність НАТО на північному чорноморському узбережжі.

З точки зору потенційного членства України в НАТО проблему істотнішу, ніж Крим, представляють дві станції, що входять до системи раннього попередження про небезпеку. Одна з них розташована поблизу Севастополя, друга – біля Мукачєва. Обидві після розпаду СРСР перейшли до України і згодом були передані в тимчасову експлуатацію РФ (угоду про передачу станцій Росії підписано 1994 року, а умови оренди узгодили лише 1997 року). Станції працюють в об'єднаній російській системі, радіус їх дії охоплює західну частину Росії. З 1995 року Україна є членом спільної системи протиповітряної оборони СНД, а відтак віддала у розпорядження цієї організації винищувачі Су-24 [6]. Спільний контроль повітряного простору України означає, що Москва спостерігає за всім, що відбувається під українським небом. Важко уявити ситуацію, що у випадку найменшого конфлікту українські сили, а отже й потенційні сили НАТО, були б змушені поклатися на інформацію, отриману з російської системи спостереження за повітряним простором України.

Досі нерегульоване питання морського кордону, тобто розмежування вод Азовського моря і Керченської протоки. Адже договір між Україною і РФ про державний кордон від 28 січня 2003 року врегулював лише

проблему сухопутного кордону, але без домовленості стосовно морського кордону неможливо розпочинати демаркаційні роботи.

Підходи двох держав до проблеми морського кордону принципово різні. Росія наполягає, що Азовське море і Керченська протока належать до внутрішніх вод обох держав. Натомість Україна від самого початку виступає за визначення кордону відповідно до міжнародних правових норм (з практичної точки зору предметом суперечки залишаються 300 м). Обидві держави погодилися на розподіл морського дна, але Київ домагався також і поділу водної поверхні, а тим самим і розмежування контролю за судноплавством. Зазначимо, що існування російської військової бази в Криму не суперечить Конституції України, в якій у розділі XV, Ст. 14 підтверджується можливість подальшого розміщення на території України існуючих військових баз третіх держав. Однак Ст. 17 виключає можливість розміщення нових військових баз, що підводить до висновку: лише за умови зміни Конституції стало б можливим розміщення баз інших держав.

Росія залишається для України головним партнером у військово-технічній співпраці. Вона використовує потужності понад 100 українських військових виробничих підприємств. Виробництво частково, хоч і не в ключових галузях, а в таких, як виробництво танків і радіолокаційних систем, залежить від постачання сировини, матеріалів і компонентів з країн СНД, у першу чергу – з Росії [4].

Аналізуючи спільні проекти і довгострокові угоди, що пов'язували держави між собою, наприклад, проект створення транспортного літака АН-70, яким свого часу зацікавився ЄС, можна зробити висновок, що для Росії важливо підтримувати співпрацю з ключовими українськими підприємствами оборонної промисловості (зокрема з тими, які виготовляють обладнання для космічної техніки). Нагадаємо, що багато українських заводів працює над модернізацією виробів радянської оборонної промисловості і пристосуванням їх до вищих стандартів, яких вимагає НАТО. Водночас Україна, яка дуже мало замовляє для власної армії у вітчизняного виробника, змушена експортувати збройні системи та їх компоненти. У ролі ринку виступає Росія. „70 % всіх компонентів озброєння і 95 % матеріалів для виробів авіапромисловості надходить з російського ринку”, – вказується в доповіді Євроатлантичної асоціації „Україна ближча до Заходу”. – В авіапромисловості головною проблемою є ключова роль Росії у цій галузі” [6]. При цьому (як пише російська преса) при реалізації спільних проектів Росія скасувала українські заборгованості і виявила зацікавлення до подальшої співпраці – „насамперед з політичних причин”.

Однією з головних проблем України у сфері зовнішньої політики, безпеки, оборони і торгівлі продукцією спеціального та подвійного призначення є звільнення від співпраці зі спецслужбами й особами, пов'язаними з силовими відомствами (а також з комерційними колами)

як України, так і Росії та набуття незалежності у цій сфері. Найбільшою загрозою, вважає О. Сушко, є корупційні зв'язки працівників російських і українських спецслужб. Проте більшість нинішніх працівників Служби безпеки здобули фахову підготовку вже в українських навчальних закладах, що сприятиме трансформації спецслужб і послабленню згаданих контактів, а старше покоління, яке здобуло освіту ще в СРСР, через 5 - 6 років досягне пенсійного віку і піде у відставку [6].

Аналіз офіційних документів України і НАТО щодо розвитку співпраці й можливого вступу нашої держави в перспективі до цієї міжнародної організації, впливу польського фактора на рівень співробітництва „Україна – НАТО” тощо, дає змогу зробити наступні **висновки**:

- взаємини „Україна – НАТО” розвиваються, починаючи з 1991 року. Вони врегульовані низкою договорів і угод, прийнятих за роки співробітництва. Існує взаємна зацікавленість у співпраці з обох сторін. Адже для України це досвід міжнародного співробітництва, ринок збуту для товарів військово-промислового комплексу (озброєння країн-членів ЦСЄ частково залишається успадкованим від СРСР), для Альянсу – зміцнення позицій на Сході. Україна бере активну участь у реалізації програми НАТО ПЗМ;

- деякі науковці вказують, що на першому етапі співробітництва більшу роль відігравав український парламент, а згодом вагомійшій ролі набули уряд і Президент. Проте це не змінило форму співробітництва; воно відбувалося абсолютно адекватно: і Президент, і парламент не перебирали повноважень, а до певної міри налагоджували ефективне співробітництво;

- окремі дослідники, особливо польські, вважають, що шлях України до НАТО і Європи лежить через Варшаву. З цим, до певної міри, можна погодитись. Адже Польща дотримується проукраїнської позиції в євроатлантичних структурах насамперед тому, що вступ України до НАТО та ЄС автоматично переніс би кордон цих організацій з неї на Україну, а наявність слабшого члена підсилило б власні позиції Польщі;

- здійснений аналіз дозволяє припустити, що співпраця „Україна – НАТО” має більше позитивів, ніж негативів. Україна не вступила до НАТО внаслідок низки вагомих причин, але впродовж тривалого часу продовжує взаємодію на вже сформованих позиціях. Нині Україна ще не готова вступити до Альянсу, а він не готовий її прийняти. Групу причин „специфічні” обставини можна вважати найвагомішою при аргументації неспроможності (на даний час) вступу України до НАТО. До них відносимо: неврегульовані питання морського і сухопутного кордону між РФ та Україною; наявність на території України двох російських радіолокаційних станцій; патрулювання повітряного простору України літаками РФ; Ст. 17 розділу XV Конституції України, яка виключає можливість розміщення на території України нових військових баз; значна кількість російських

співробітників (йдеться про належність до агентури) серед українських спецслужб тощо.

Слід зазначити, що представники державних органів влади не поспішали з вирішенням усіх цих проблемних питань, отож вони існують і нині, хоча значну їх частину можна було вирішити значно раніше.

Література:

1. **Бадрак В.** Випробування на сумісність: Україна намагається „підлаштуватися” під стандарти НАТО // День. – 2006. – 16 березня (№ 42).
2. **Березний А.** Економічні наслідки розширення НАТО для України // Економічний часопис. – XXI. – 2004. – № 11 - 12. – С. 14 - 17.
3. **Блек Л.** Москва та розширення НАТО: готові до другої хвилі? // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 8. – С. 53 - 57.
4. **Борохвостов В.** Оборонно-промисловий комплекс України: стан та можливі напрямки співробітництва з країнами заходу // http://www.niisp.gov.ua/vydanna/panorama/issue.php?s=prnb1&issue=2004_4 (Перегляд – 31.05.2007).
5. **Варга Д.** Зв’язки України з НАТО: погляд з Угорщини // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 8. – С. 48 - 52.
6. **Гемі Д., Вонгровска М., Граєвські П.** Доповідь Євроатлантичної асоціації „Україна ближча до Заходу” // <http://www.sea-ngo.org/seango/publikacje/gaport%5Bukr%5D.doc> (Перегляд – 3.05.2007).
7. **Голопатюк Л.** Військові аспекти співробітництва України з НАТО: стан і перспективи розвитку // Національна безпека і оборона. – 2004. – № 8. – С. 31 - 33.
8. **Гушер А.** Южный Кавказ, Америка, НАТО // Азия и Африка сегодня. – 2005. – № 11. – С. 9 - 13.
9. **Соскін О.** Українська перспектива щодо набуття членства в Північноатлантичному альянсі // Економічний часопис. – XXI. – 2004. – № 3. – С. 18 - 19.
10. Управління Прес-служби Міністерства оборони України „Про стан і перспективи двостороннього військового співробітництва між Міністерствами оборони України та Сполучених Штатів Америки” // http://www.mil.gov.ua/-news/print_news.-php?id=1505&lang=ua (Перегляд – 2.03.2007).
11. **Чалий О.** Євроатлантичні прагнення України як її державна політика // vesna.org.ua/txt/sxid/polf2002/index.html (Перегляд – 12.03.2008).
12. **Чередниченко О.** Можливі наслідки вступу України до НАТО // http://intellect.kiev.ua/index.php?lang=u&page=print&material_id=19411&theme_id=0&print=1 (Перегляд – 11.03.2008).
13. **Olszanski T.** Ukraina wobec Rosji: stosunki dwustronne i ich uwarunkowania // Osrodek Studiow Wschodnich. – 2001. – Wrzesien. – 162 s.